

¹⁴ *Винокур И. С.* Памятники волынской группы культуры полей погребений у Маркуши и Иванковцы. — МИА, 1964, № 116, рис. 1, 1, 2; *Махно Е. В.* Памятники черняховской культуры на территории УССР. — Там же, 1960, № 82, с. 25—28; *Смиленко А. Т., Брайчевский М. Ю.* Черняховское поселение в селе Леськи близ города Черкасы. — В кн.: История и археология юго-западных областей СССР начала нашей эры. М., 1967, с. 60, рис. 17, 11; *Сымонович Э. А.* Гончарная мастерская III—IV вв. н. э. в Журавке. — КСИА АН СССР, 1966, вып. 107, с. 119, рис. 48, 8.

¹⁵ *Бобринский А. А.* К изучению техники гончарного ремесла на территории Смоленской области. — СЭ, 1962, № 2, с. 32; *Хынку И. Г.* Молдавская народная керамика, с. 36—38.

¹⁶ *Землячченский П. А.* Глины СССР. — М.; Л., 1935, с. 322—323.

¹⁷ *Серый А. Т.* Производство гончарных изделий. — М.; Л., 1943, с. 9, рис. 1.

¹⁸ Під час розкопок поселення на р. Модлоні у Вологодській області, що відноситься до початку II тисячоліття до н. е., було знайдено насіння льону, яке вдалося проростити [БСЭ, т. 14, с. 289].

¹⁹ *Ганіна О. Д.* Зерна та насіння рослин з поселення в с. Іване-Пусте. — Археологія, 1968, т. 21, с. 192.

²⁰ *Лазаренко Е. Д.* Курс мінералогії. — Київ, 1951, с. 516—547.

²¹ Приклад зламу днища посудини, де чітко простежуються такі течії шарів у керамічному тісті, що утворилися при її формуванні, див.: *Бобринский А. А.* Гончарство Восточной Европы. — М., 1976, рис. 5, 2, 3.

М. М. БОНДАР

Деякі підсумки дослідження побутових пам'яток катакомбної культурно-історичної області

Незважаючи на багаторічні дослідження катакомбних старожитностей і значні досягнення у їх вивченні, багато що в історії її племен залишається нез'ясованим. Це пояснюється тим, що до останнього часу уявлення про катакомбну культурно-історичну область базувалися головним чином на матеріалах поховальних пам'яток. Поселення вивчені недостатньо і тому не стали предметом монографічного дослідження. Внаслідок цього характеристика її окремих культур була досить однобокою та неповною. Це, насамперед, стосується таких культур, як донецька, дніпро-азовська, інгульська (за О. Г. Шалошниковою) та волго-маницька. Щодо харківсько-воронезької групи, або середньодонської культури, то за останні десятиліття у лісостеповому Подонні були проведені значні роботи по вивченню побутових пам'яток. У цьому плані слід нагадати дослідження Г. В. Підгаєцького, Т. Б. Попової, А. М. Москаленко, П. Д. Ліберова, А. Д. Пряхіна, Ю. П. Матвеева та ін. Ці роботи, що розгорнулися в різних районах лісостепового Подоння, принесли новий багатий матеріал. Так, якщо у 1964 р. П. Д. Ліберов у своєму дослідженні відзначив 16 поселень катакомбного часу¹, то вже в 1982 р. їх налічувалося 132, причому 20 з них були розкопані на значній площі². Це такі поселення, як Університетські 1—3, де відповідно розкопано 1014, 716 та 1576 м² площі, а також багатощарове поселення Шилівське, розкопане на площі 4584 м² та ін. На жаль, більша частина здобутих матеріалів залишалася неопублікованою. Тому багато проблем пов'язаних із середньодонською та іншими катакомбними культурами досі не вирішено. Так, до недавнього часу досить загальними залишалися уявлення про основні відмінні риси окремих культур катакомбної культурно-історичної області взагалі та середньодонської зокрема. Недостатньо аргументовані матеріалами територіальні й хронологічні межі окремих катакомбних культур, їх періодизація, походження та історична доля катакомбних племен. У зв'язку з цим значний науковий інтерес становить вихід у 1982 р. досліджень А. Д. Пряхіна і Ю. П. Матвеева, в яких дано вперше всебічну характеристику побутових пам'яток середньодонської культури³, й зроблена спроба дати першу узагальнюючу працю, присвячену середньодонській культурі взагалі⁴.

Зупинимося більш детально на аналізі тих наслідків, які одержані в результаті дослідження пам'яток середньодонської культури.

Дослідження поселень середньодонської культури дали можливість розв'язати питання про територію розповсюдження не лише пам'яток середньодонської катакомбної культури, але й визначити територіальні межі розповсюдження старожитностей катакомбної культурно-історичної області. Як відомо, С. С. Березанська та О. Г. Шапошникова у рецензії на монографію Т. Б. Попової визначили територію поширення катакомбної культури значно вужче порівняно зі степовою смугою України та Поволжя. Щодо лісостепової смуги, у тому числі й території лісостепового Подоння, то, на думку авторів, слід визнати вплив катакомбної культури на місцеве населення та проникнення окремих груп носіїв даної культури в ці області⁵. С. С. Березанська зробила навіть спробу виділити у відокремлену культурну групу чи навіть культуру шнурової кераміки пам'ятки, розташовані на південь від р. Сейм, де відомі старожитності харківсько-воронезької групи⁶. Ще Г. В. Підгаєцький виділив пам'ятки лісостепового Подоння в окремий середньодонський варіант катакомбної культури. Він вперше визначив територію розповсюдження цих пам'яток, підкреслюючи значну близькість середньодонських катакомбних пам'яток до нецьким. Це дозволило йому зробити висновок про їх культурну спорідненість⁷. Такі дослідники, як А. М. Москаленко, Т. Б. Попова, П. Д. Ліберов, А. Д. Пряхін, Ю. П. Матвеев, Б. Г. Тихонов та ін., з достатньою аргументацією відносять пам'ятки катакомбного часу лісостепового Подоння до харківсько-воронезького варіанту катакомбної культури, або до середньодонської катакомбної культури⁸. У деяких своїх працях ми зробили спробу довести неправомірність включення культур або груп, у тому числі й харківсько-воронезьких пам'яток, до кола культур шнурової кераміки.

Дійсно, аналіз матеріалів поселень та могильників середньодонської та середньодніпровської культур переконливо свідчить, що ми маємо справу з двома відокремленими й самостійними культурними явищами, які, безперечно, відносяться до різних культурно-історичних областей. Складання обох культур відбувалося на різній основі та в неоднаковому культурно-історичному оточенні, а також внаслідок взаємодії різних етнокультурних компонентів, причому їх значення на різних етапах генезису було неоднакове⁹.

Необхідно також зупинитися на міркуваннях А. Д. Пряхіна та інших дослідників відносно правомірності включення пам'яток багатоваликової кераміки у середньодонську катакомбну культуру. Щодо цього питання існують різні точки зору. Так, одні дослідники (Т. Б. Попова, О. О. Кривцова-Гракова) вважали, що ці пам'ятки є продовженням катакомбної культури на пізньому етапі їх розвитку; на думку інших (С. С. Березанська, С. Г. Шапошникова, С. Н. Братченко та ін.), пам'ятки багатоваликової кераміки слід відносити до окремої культури, яка помітно відрізняється від культури племен катакомбної та інших сучасних їм культур; частина дослідників (Г. В. Підгаєцький, П. Д. Ліберов, А. Д. Пряхін, Ю. П. Матвеев, А. Т. Синюк) розглядають середньодонські пам'ятки з багатоваликовою керамікою як пізній хронологічний етап середньодонської катакомбної культури.

Як відомо, пам'ятки багатоваликової кераміки були поширені на значному просторі Східної Європи як у степовій, так і в лісостеповій смузі. Безперечно, що займаючи таку значну територію, племена культури багатоваликової кераміки навряд чи були однорідними. До складу цього об'єднання могло входити кілька племенних груп зі своїми етнографічними особливостями. Зараз стан вивчення пам'яток, залишених цими племенами, дав можливість деяким дослідникам визначити три локальних варіанти: 1) південно-західний; 2) нижньодніпровський; 3) північносхідний¹⁰. Ці варіанти різняться між собою характером поселень і жител, поховального обряду та інвентаря.

Польові роботи останніх десятиліть, що розгорнулися в різних районах нашої країни, принесли новий багатий матеріал. Перед до-

слідниками постало завдання, по-перше, з'ясувати культурно-хронологічні взаємозв'язки між пам'ятками катакомбного типу лісостепового Подоння та синхронними і близькими до них пам'ятками інших територій і, по-друге, при вирішенні питань культурної приналежності пам'яток багатоваликової кераміки необхідно розглядати окремо кожний варіант, а не переносити це на всю культурну область.

Розглянемо деякі аргументи, за допомогою яких спеціалісти доводять приналежність пам'яток багатоваликової кераміки лісостепового Подоння до середньодонської катакомбної культури.

Першим аргументом на користь цієї точки зору є те, що побутові й поховальні пам'ятки багатоваликової кераміки займають ту саму територію, що й більш ранні пам'ятки середньодонської катакомбної культури. Основна кількість поховань багатоваликової кераміки лісостепового Подоння простежена не лише в тих самих могильниках, але й навіть в тих самих курганах, що й більш ранні поховання середньодонської катакомбної культури.

Другим аргументом на користь цієї гіпотези є характер поховального обряду. На думку А. Д. Пряхіна, населення, яке залишило пам'ятки багатоваликової кераміки, продовжувало основні традиції поховального обряду попереднього часу. Про це, наприклад, свідчить наявність катакомбної будови могили. Так, за даними Ю. П. Матвеева, катакомби простежено в більшості поховань з багатоваликовою керамікою¹¹. Існує ряд спільних рис у конструкції катакомб як ранньому, так і пізньому (валиковому) періодах середньодонської катакомбної культури.

Привертає увагу поза померлих та їх орієнтація. Для середньодонських пам'яток багатоваликової кераміки характерним є скорчений стан кістяків, що лежать здебільшого на правому (60%) і лівому (40%) боці. Орієнтація їх нестала, проте переважає положення головою на північ (третина поховань), північний схід (п'ята частина поховань), в той час як західна становить близько 5%. Скорчений стан кістяків, що лежали на правому боці, переважає для більш ранніх поховань середньодонської катакомбної культури. Щодо більшості поховань культури багатоваликової кераміки, то для них характерний скорчений стан кістяків, що лежали здебільшого на лівому боці. Орієнтація їх теж нестала, проте переважало положення головою на північ та особливо на захід.

У деяких похованнях багатоваликової кераміки знайдено залишки жертовних тварин у вигляді голови з частиною тулуба великої та дрібної рогатої худоби, що також є характерним для більш ранніх поховань середньодонської катакомбної культури, а також для інших груп катакомбного населення¹².

Третім аргументом є те, що багатоваликова кераміка лісостепового Подоння повністю розвиває традиції керамічного виробництва середньодонської катакомбної культури попереднього часу¹³. Про це свідчить близькість прийомів обробки поверхні посуду раннього та розвинутого етапів цієї культури. Близькі не лише форми та орнаментация посуду, але й склад глини, характер випалу тощо. Слід відзначити, що ще Т. Б. Попова та Б. О. Латинін прослідкували риси близькості цієї кераміки з посудом харківсько-воронезької групи¹⁴. С. Н. Братченко погоджується з цим, зазначаючи, що дійсно форми та більшість орнаментальних мотивів багатоваликової кераміки дуже близькі до середньодонського посуду зі шнуровою орнаментациєю¹⁵. Далі він підкреслює, що у катакомбних пам'ятках є чимало елементів, які дістануть розвиток у культурі багатоваликової кераміки, причому особлива близькість простежується у формах і сюжетах орнаменту посуду з лісостепових пам'яток Середнього Подоння¹⁶. Все це дало можливість зробити припущення про розповсюдження лісостепового катакомбного, особливо середньодонського населення у степ, а також про те, що пам'ятки багатоваликової кераміки Середнього Дону доцільно

розглядати як пізню стадію розвитку місцевої культури, якщо б процес їх формування не охопив всю катакомбну область і сусідні з нею райони та не набув загального характеру для Півдня Східної Європи¹⁷.

Отже, ми вважаємо, що А. Д. Пряхін та інші дослідники мають надійну підставу для того, щоб відстоювати приналежність пам'яток багатоваликової кераміки лісостепового Подоння до середньодонської катакомбної культури. Разом з тим, ці пам'ятки суттєво відрізняються від старожитностей культури багатоваликової (бабинської) кераміки.

Аналіз нових матеріалів дозволив дослідникам розчленувати середньодонську катакомбну культуру на ряд етапів. У визначенні пам'яток, що характеризують різні етапи розвитку цієї культури, поки що немає єдиної думки. Ю. П. Матвеев виділяє три хронологічних етапи¹⁸. З раннім етапом середньодонської катакомбної культури (від кінця ХІХ—початку ХVІІІ до початку ХVІІ ст. до н. е.) він пов'язує невелику групу (близько 40) побутових (Університетські та Шилівське поселення) і поховальних (ряд поховань могильників «Часті Кургани», Караяшніковські. Павловський та ін.) пам'яток.

До цього етапу Ю. П. Матвеев відносить ту групу пам'яток, керамічний матеріал яких характеризується різноманітністю форм посуду, наявністю незначної кількості горщиків видовжених пропорцій з високою лійчастою шийкою та переважанням в основному штампового орнаменту.

До другого розвинутого етапу середньодонської катакомбної культури (ХVІІ — кінець ХVІ ст. до н. е.) Ю. П. Матвеев відносить більшу частину заплавних або низько розташованих поселень та значну кількість поховальних пам'яток. Для цього етапу притаманні такі риси, як повсюдний перехід до осілості, поява стійкого типу катакомб та розповсюдження валикової орнаментативної кераміки. Таким чином, до другого етапу Ю. П. Матвеев відносить пам'ятки з багатоваликовою орнаментативною.

Заключний, або фінальний етап розвитку середньодонської катакомбної культури (кінець ХVІ — початок ХV ст. до н. е.), характеризується її занепадом та поступовою трансформацією. Населення цього етапу повільно втрачає катакомбні традиції. Це знайшло своє відображення в появі нових типів кераміки, широкому освоєнні під поселення високих мисових ділянок, у переході до поховань в ямах і т. п. На думку автора, в цей час можна чітко прослідкувати взаємовпливи середньодонських катакомбників і доно-волзьких абашівців. Процес взаємодії цих двох масивів населення був завершений повною асиміляцією останніми середньодонських катакомбників. Іншу періодизацію запропонував А. Д. Пряхін¹⁹. Він виділяє два хронологічні етапи — ранній (перша — початок другої чверті ІІ тис. до н. е.) та розвинутий або багатоваликовий (друга чверть ІІ тис. до н. е.), різниця між якими в основному простежена в кераміці.

Ми вважаємо, що зараз немає надійних підстав для поділу середньодонської катакомбної культури на три етапи. Сучасний стан джерел дає можливість у розвитку цієї культури виділити лише два етапи. Що ж до пам'яток третього етапу, до якого Ю. П. Матвеев включає мисову групу поселень, то більш переконливою є точка зору А. Д. Пряхіна, який вперше обґрунтував правомірність виділення цієї групи пам'яток в особливу воронезьку культуру. Автор має рацію, доводячи, що матеріальна культура мешканців мисових поселень істотно відрізняється від старожитностей багатоваликового етапу середньодонської катакомбної культури. Так, характерною ознакою поселень воронезької культури є те, що вони являли місця короткочасного мешкання з досить незначним культурним шаром. Поховальний обряд населення середньодонської та воронезької культур теж має істотні відмінності.

Керамічні комплекси воронезької культури не дають можливості прослідкувати генетичну спадкоємність від посуду середньодонської катакомбної культури. Так, якщо для посуду населення середньодонської катакомбної культури провідною формою є добре профільований горщик з широким плоским денцем і високою лійчастою шийкою, то серед кераміки воронезької культури переважає горшкоподібний посуд, який у більшості випадків має більш складне оформлення верху, тобто потовщені вінця та майже сплющене маленьке денце. Посуд воронезької культури нерідко прикрашений прокресленим паркетним орнаментом, який зовсім не типовий для середньодонської катакомбної культури. Серед кераміки воронезької культури дуже рідко трапляється наліпний валик, причому він за своїм характером інший, ніж на посудинах розвинутого етапу середньодонської катакомбної культури. Таким чином, існує значна різниця між керамічними комплексами середньодонської катакомбної та воронезької культур. Нарешті, для середньодонської катакомбної культури розвинутого етапу характерні довготривалі поселення, що свідчить про осілість її носіїв. Скотарство мало у них приселищний пастуший характер. Дещо іншу картину спостерігаємо при розгляді пам'яток воронезької культури. Поселення цієї культури мають менш довгочасний характер, нерідко на них виявлено незначну кількість фрагментів кераміки, що підтверджує їх короткочасний характер. Відсутність довгочасних поселень може свідчити про більш рухливий характер скотарства у населення воронезької культури.

А. Д. Пряхін, вводячи в археологічну науку нову воронезьку культуру дійшов висновку, що остання безпосередньо йде за середньодонською катакомбною і має з нею ряд спільних рис у матеріальній культурі. Дослідник вважає, що воронезьку культуру можна датувати серединою—початком другої половини II тис. до н. е. Він також простежує спільні риси в кераміці воронезької та східношинської культур, особливо сосницького варіанту, з одного боку, та деякі спільні риси з керамікою доно-вольської абашівської культури, з другого.

На нашу думку, треба взяти під сумнів не виділення двох етапів у розвитку середньодонської катакомбної культури, а їх найменування. Як відомо у розвитку багатьох культур можна прослідкувати існування двох (раннього і пізнього) або трьох основних періодів. Перший з них — це становлення тих характерних рис, які визначають своєрідність культури. Потім йде період її остаточного формування та найбільшого розквіту. Нарешті, розвиток будь-якої культури завершує її заключний або фінальний період, що характеризується занепадом культури та поступовою її трансформацією. Тому, якщо А. Д. Пряхін в розвитку середньодонської катакомбної культури виділяє два, а не три основних етапи, то їх доцільно було б назвати, як це робить більшість дослідників, раннім і пізнім, тому що у читачів зразу ж виникне питання, що після найбільшого розквіту цієї культури повинен бути ще один, тобто заключний, або фінальний період.

Як відомо, однією з найскладніших проблем, пов'язаних з дослідженням катакомбної культурної області, є питання щодо походження окремих її культур, у тому числі й середньодонської. Цією проблемою займалося чимало дослідників, але в археологічній літературі існує декілька точок зору, що істотно різняться між собою. Такі дослідники, як О. О. Кривцова-Гракова, Т. Б. Попова, висунули ідею автохтонного розвитку катакомбної культури, тобто її походження із ямної. Але ця концепція не дістала загального визнання. Проти неї виступили М. І. Артамонов, Л. С. Клейн, В. О. Фісенко, О. Г. Шапошнікова, С. С. Березанська та ін. Так, М. І. Артамонов вважає передкавказький (маничський) варіант катакомбної культури найстарішим, вихідним для інших катакомбних варіантів²⁰. В. О. Фісенко пов'язує її походження з міграцією населення із Закавказзя та Анатолії²¹. Іншу думку висунув Л. С. Клейн. Він є прихильником західного походження катакомбних культур. На його думку, процес виникнення і становлення

донецької, як і цілого ряду інших культур катакомбного кола, дуже складний і тривалий. Це було обумовлено тим, що в цьому процесі брали участь різні компоненти, а також неоднакова їх роль на різних етапах генезису культури. Л. С. Клейн вважає, що донецька катакомбна культура склалася в результаті міграції племен культури поодиноких поховань й етнічної асиміляції місцевих племен ямної культури. Але до цього переселення вони побували в Греції, потім на Дунаї, в результаті чого від населення Кіпру запозичили катакомби та концентричні кола в орнаментациї, а від останнього — чаші на ніжках, які були прототипом курильниць²². З інших позицій підійшла до цього питання О. Г. Шапошникова. Вона підкреслювала, що для правильного рішення походження катакомбної культурної області необхідно досліджувати окремо кожен її групу або культуру. Так, на основі аналізу матеріалів поселень та могильників Степового Подніпров'я та Приазов'я вона висловила думку, що тут склався своєрідний тип пам'яток з достатньо стійкими традиціями ямної культури, що збереглися протягом тривалого часу. Разом з тим, культура цього населення розвивалася під значним впливом донецької катакомбної культури²³. Дещо відособлено лідійшла О. Г. Шапошникова до розгляду питання про складання виділеної нею інгульської культури. Це було обумовлено своєрідністю інгульських пам'яток і наявністю в них чужих рис, які не пов'язуються з ямною культурою. На її думку, в цій культурі можна прослідкувати традиції ямної культури і пізньотрипільських племен, а також зв'язки з інокультурними групами племен лісостепового Дніпровського Правобережжя, тобто із середньодніпровською культурою. Внаслідок взаємодії цих груп і внутрішнього розвитку виникла інгульська культура²⁴. С. Н. Братченко висловив припущення, що неможливо заперечувати риси ямної культури не лише в пам'ятках Приазов'я-Подніпров'я, але й у донецькій катакомбній культурі. Проте у складанні останньої, на думку автора, північнокавказький компонент значною мірою визначив суть, археологічне обличчя і специфіку донецької катакомбної культури²⁵.

Таким чином, існуючі точки зору переконливо свідчать, що зараз не можна вважати остаточно розв'язаним питання про походження катакомбної культурної області. Але вже більшість дослідників прийшли до єдиної думки, що для правильного розуміння генезису катакомбної культурної області необхідно розглядати окремо кожен культуру, причому її розв'язання не переносити на всю культурну область. Це стосується, насамперед, середньодонської катакомбної культури. Якщо раніше питання про її походження вирішувалося досить прямолінійно, то зараз спеціалісти підходять більш ґрунтовно до вирішення цієї досить складної проблеми. Так, П. Д. Ліберов вбачав в ній культуру прийшлого населення. Він вважав, що середньодонська катакомбна культура виникла внаслідок переселення катакомбних племен з території Середнього Сіверського Дінця, а також з території, де мешкала північноприазовська група катакомбного населення. Перша група катакомбників проникла у верхню течію Сіверського Дінця й правобережжя Верхнього і Середнього Дону. Друга група племен досягла лівобережжя Подоння й Поволжя²⁶. Недоліком цієї гіпотези є те, що важко встановити основний компонент у складанні середньодонської катакомбної культури. Тому найбільш переконливою здається гіпотеза А. Д. Пряхіна. На його думку, встановлення цієї культури — це складна взаємодія носіїв донецької катакомбної культури, які просунулися у лісостепове Подоння і місцевого катакомбного населення, в культурі якого збереглися репінські та ямні традиції²⁷.

Навіть порівняно короткий огляд показує які різноманітні, цікаві й важливі проблеми можна досліджувати на основі вивчення побутових пам'яток. Тому, безумовно, що перше монографічне дослідження А. Д. Пряхіна поселень однієї з культур катакомбної області є значним кроком вперед у справі вивчення та систематизації однієї з най-

больших групп археологических памятников, зокрема побутових, першої половини II тис. до н. е. Ця монографія стане поштовхом до дальшого більш ґрунтового дослідження ряду теоретичних, часто ще досить дискусійних, питань з історії катакомбних племен.

Н. Н. БОНДАРЬ

Некоторые итоги исследования бытовых памятников катакомбной культурно-исторической области

Резюме

В статье подводятся итоги многолетних исследований поселений катакомбной культурно-исторической области.

Особое внимание уделено бытовым памятникам среднедонской катакомбной культуры. Эта группа поселений наиболее многочисленна и наиболее изучена. В результате этого стало возможным пересмотреть ряд дискуссионных вопросов катакомбной культурно-исторической области. Это вопросы о территориальных границах отдельных катакомбных культур, их периодизации и хронологии, происхождения и исторических судеб.

Сопоставление новых данных с материалами раскопок прежних лет позволяют по-иному рассматривать и вопрос о культурной принадлежности мысовых памятников катакомбного времени лесостепного Подонья.

- ¹ *Либеров П. Д.* Племена Среднего Дона в эпоху бронзы. — М., 1964, с. 107.
- ² *Пряхин А. Д.* Поселения катакомбного времени лесостепного Подонья. — Воронеж, 1982, с. 14; *Матвеев Ю. П.* История населения среднедонской катакомбной культуры: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Воронеж, 1982. — 13 с.
- ³ *Пряхин А. Д.* Поселения катакомбного времени лесостепного Подонья.
- ⁴ *Матвеев Ю. П.* История населения среднедонской катакомбной культуры.
- ⁵ *Березанская С. С., Шапошникова О. Г.* [Рец. на кн.: *Попова Т. Б.* Племена катакомбной культуры. — М., 1955]. — СА, 1957, № 2, с. 272.
- ⁶ *Березанская С. С.* О так называемом общеевропейском горизонте культур шнуровой керамики Украины и Белоруссии. — СА, 1971, № 4, с. 40—43.
- ⁷ *Подгаецкий Г. В.* Предскифский период на Среднем Дону. — КСИИМК, 1946, вып. 13, с. 136.
- ⁸ *Москаленко А. Н.* Памятники эпохи бронзы на Верхнем и Среднем Дону. — КСИИМК, 1952, вып. 53, с. 10; *Попова Т. Б.* Племена катакомбной культуры. — Труды ГИМ, 1955, вып. 24, с. 67; *Либеров П. Д.* Племена Среднего Дона в эпоху бронзы, с. 8—12; *Пряхин А. Д.* К вопросу о памятниках раннекатакомбного типа в Верхнем и Среднем Дону. — В кн.: Вопросы истории славян. Воронеж, 1966, с. 145—160; *Матвеев Ю. П.* Позднекатакомбные погребения в кургане у пос. Ольховатка. — В кн.: Археология восточноевропейской лесостепи. Воронеж, 1979, с. 102; *Тихонов Б. Г.* Университетские поселения катакомбной культуры в пойме р. Воронеж. — В кн.: Эпоха бронзы Волго-Уральской лесостепи. Воронеж, 1981, с. 88.
- ⁹ *Бондарь Н. Н.* Поселения Среднего Поднепровья эпохи ранней бронзы. — Киев, 1974, с. 169—170; *Бондарь Н. Н.* К вопросу о взаимоотношениях степных и лесостепных племен в эпоху ранней бронзы: Пробл. эпохи бронзы Юга Вост. Европы: (Тез. докл. конф.). — Донецк, 1979, с. 48—49; *Бондарь Н. Н.* Культуры шнуровой керамики и их роль в древней истории Европы: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. — Киев, 1981, с. 37; *Бондарь Н. Н.* К вопросу о взаимоотношениях племен среднеднепровской культуры и населения катакомбной культурно-исторической области. — В кн.: Эпоха бронзы восточноевропейской лесостепи, с. 28—48.
- ¹⁰ *Березанская С. С.* Северная Украина в эпоху бронзы. — Киев, 1982, с. 26.
- ¹¹ *Матвеев Ю. П.* Культурно-историческая оценка памятников с многоваликовой керамикой по материалам погребальных памятников среднедонской катакомбной культуры. — В кн.: Археология восточноевропейской лесостепи. Воронеж, 1980, с. 69.
- ¹² *Братченко С. Н.* Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы. — Киев, 1976, с. 34; *Братченко С. Н.* К вопросу о сложении бабинской культуры многоваликовой керамики. — В кн.: Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье. Киев, 1977, с. 26.
- ¹³ *Пряхин А. Д.* Поселения катакомбного времени лесостепного Подонья, с. 82.
- ¹⁴ *Попова Т. Б.* К вопросу о многоваликовой керамике. — СА, 1960, № 4, с. 35—42; *Латынин Б. А.* К вопросу о памятниках с так называемой многоваликовой керамикой. — АСГЭ, 1964, № 6, с. 66—70.
- ¹⁵ *Братченко С. Н.* Нижнее Подонье..., с. 117.
- ¹⁶ *Братченко С. Н.* К вопросу о сложении..., с. 31—32.
- ¹⁷ Там же, с. 31—32.
- ¹⁸ *Матвеев Ю. П.* История населения..., с. 16.
- ¹⁹ *Пряхин А. Д.* Поселения катакомбного времени..., с. 81—83.
- ²⁰ *Артамонов М. И.* Раскопки курганов на Маныче в 1937 г. — СА, 1937, № 4, с. 331—336.

²¹ Фисенко В. А. О происхождении и хронологии катакомбной культуры. Учебное пособие по курсу истории СССР. — Саратов, 1966, с. 10—36.

²² Клейн Л. С. Обоснование миграционной гипотезы происхождения катакомбной культуры. — Вестн. Ленингр. ун-та, 1962, № 2, с. 73—86; Клейн Л. С. Происхождение донецкой катакомбной культуры: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Л., 1968, с. 10.

²³ Шапошникова О. Г. Про пам'ятки часу катакомбної культури в степовому Подніпров'ї. — Археологія, 1968, т. 21, с. 79—93.

²⁴ Шапошникова О. Г., Бочкарев В. С., Шарафутдинова И. Н. О памятниках эпохи меди — ранней бронзы в бассейне р. Ингула. — В кн.: Древности Понингуля. Киев, 1977, с. 32—33.

²⁵ Братченко С. Н. Нижнее Подонье..., с. 57—58.

²⁶ Либеров П. Д. Древняя история населения Подонья: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. М., 1971, с. 20.

²⁷ Прякин А. Д. Поселения катакомбного времени..., с. 79; Матвеев Ю. П. История населения..., с. 18.

Е. А. МОЛЕВ

Боспорське місто Кітей IV—III ст. до н. е. (за матеріалами розкопок 1970—1981 рр.)

Місто Кітей знаходилося в центрі вузької рівнини, яка простягається з південного заходу на північний схід, на південній околиці європейського Боспору (рис. 1). Рівнина обмежена з півночі та заходу неви-

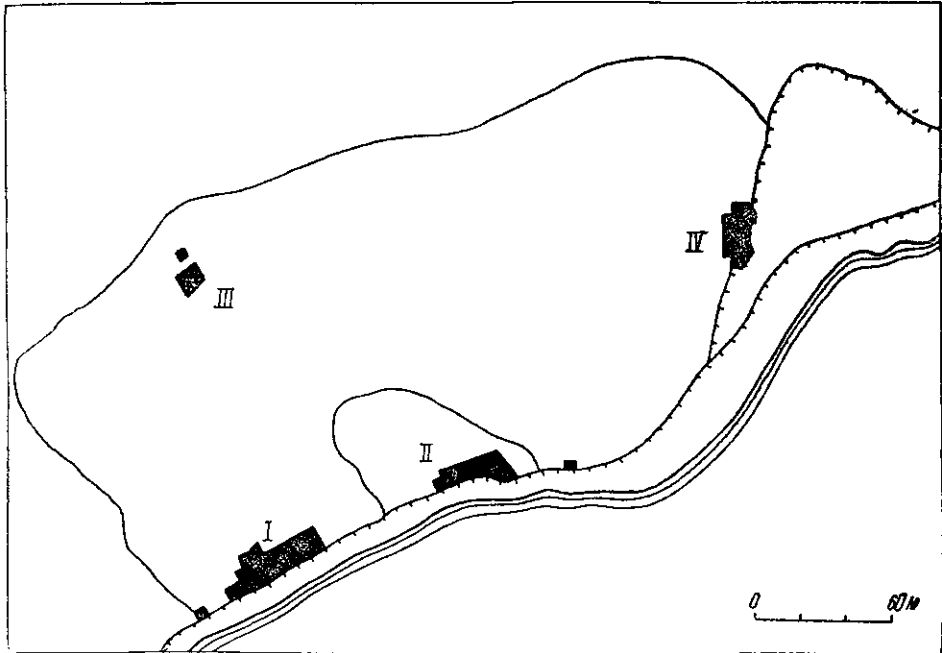

Рис. 1. Кітей. План городища і некрополя (римськими цифрами позначено номери розкопів).

сокими скелястими кряжами, де трапилися залишки кількох сільських поселень і некрополів. На східній околиці поблизу входу у Боспор Кімерійський, очевидно, локалізувалася Акра. Тут виявлено зольник VI—V ст. до н. е.¹

Назва міста, очевидно, грецька і походить від слова *τό κῦτος*, яке означає «випуклість», «вигин», «кривизна»². Ця назва могла бути символічною, якщо врахувати місцезнаходження міста за вигином мису Такіль, при виході з Боспору Кімерійського в Понт Евксінський. Підтвердженням грецького походження назви міста можуть бути назви міст на Криті і в Колхиді. Слово «Кітей» неодноразово знаходимо і в